

Խ Ա Չ Ք Ա Ր Ե Ր

DOCUMENTI DI ARCHITETTURA ARMENA, N° 2. - DOCUMENTS OF ARMENIAN ARCHITECTURE, N° 2. Edizioni Ares - Milano, giugno, 1969.

Այս զեղեցիկ մատենաչարին հեղինակները, զոռչանալով ծայրայեղ կարծիքներէ, համոզուած ըլլալ կը թուին ընդունելու Հայաստանը «խրրիւ կախուրջ» արեւելեան եւ արեւմտեան աշխարհամասերու միջեւ, նկատի առած մասնաւորապէս անոր պատմական անցքերն ու աշխարհադրական դիրքը: Եւ որովհետեւ անցեալին՝ անտեսուած եւ անկատար ուսումնասիրուած էին հայ ճարտարապետութեան յուշարձանները, այս մատենաչարին հեղինակները ծրարած են զիտական մօտեցումով, ճշգրիտ չափադրութիւններով, զեղարուեստական լուսանկարներով եւ պատմական ծանօթութիւններով հարստացած, իտալերէն եւ անգլերէն լեզուներով՝ հատորներու շարք մը լոյս ընծայել հայ ճարտարապետութեան հիմնական կոթողներուն մասին, որպէսզի ամէնազգի մասնագէտներ կարելութիւնն ունենան՝ ճշգրիտ տուեալներու վրայ հիմնուած, ուսումնասիրելու զայն եւ իրենց խօսքն ըսելու:

Գիրքը՝ որու մասին կը խօսիմ, երկրորդն է արդէն այս մատենաչարին եւ նուիրուած է «Խաչքարերու» (առաջինը նուիրուած էր Հաղրատ փառքին. տե՛ս Բացմամբէյ, 1969, թիւ 4-7, էջ 191):

Խաչքարերը մեծաքանակ կը յայտնուին Հայաստանի հողին վրայ, մասնաւորապէս Թ-ՓԱ. դարերուն, արարական արարակատութենէն ետք, իրեւ մասնաւորապէս արտայայտութիւնը ժողովուրդի մը՝ որ անկենդան բարերուն լեզու տալով, որպէսզի կու տար իր եռանդին եւ հաստեղին:

Գիրքը բաղկացած է 63 էջերէ եւ 64 ներկարներէ, որոնցմէ տասնըկէսը դունաւոր են: Հաստ եւ փայլուն թուղթ, խնամ-

ուած եւ անթերի տպագրութիւն, երկու յատկանիշներ եւս, որոնք աւելի հրապուրելի կը զարձնեն զայն:

Նկարներէն մաս մը առնուած են Հայաստանի Գիտական Ակադեմիայի զիտանէն. (մատենաչարը հովանաւորուած է Միլանոյի համալսարանի ճարտարապետական Հաստատութենէն եւ Երեւանի Գիտական Ակադեմիայի Արուեստի Բաժնէն), սակայն մեծ մասամբ նկարուած են Ատրիանոյ Արխիոյ Նովիլլոյ եւ Արմէն Մանուկեան ճարտարապետներէն:

Առաջին յօդուածը՝ «Խաչքարերու արուեստը» հեղինակած է Լեւոն Ագաբեան. Հայաստանի Արուեստի Հաստատութեան զիտաշխատողը, որ պատմադիտական եւ զեղարուեստական վերլուծումներով կը ներկայացնէ իր նիւթը:

Ագաբեանի համաձայն՝ խաչքարը առաջ եկած է նախապատմական դարաշրջաններէն մինչեւ Թ. դար (Յ. Ք.), զանազան «յուշարձաններու» յեղաշրջական զարգացումով: Այսպէս՝ ջուրի պաշտամունքի համար կանոնուած «վիշապ»ներէն, րեւեապիւր արձանագրութիւններով ու արտոնական կոթողներէն, Արտաշէս Ա.ի կանոնել տուած սահմանաբարերէն, մինչեւ սիլքնական շրջաններու փայտէ խաչերն ու քառանկիւն սխները, (Գառնահայկա, Օժուռ, Թալին) հասնելու համար իսկական խաչքարին, որ ինչպէս վերը նշեցի, սկիզբ կ'առնէ Թ. դարէն սկըսեալ, այսինքն՝ արարական տիրապետութենէն ձերբազատուելէ ետք, խորհրդանշելու համար, կարծէք, խաչի յաղթանակը՝ մահիկին վրայ:

Սակայն, կը նշէ Ագաբեան, խաչքարը բացի կրօնական եւ տապանաբարային նշանակութենէն, ժամանակի ընթացքին

ստացած է բաղմամբիւ ուրիշ իմաստներ ալ, եւ կը թուէ օրինակներ. այսպէս՝ 1200 թ. Ամերիկէ խաչքարը կանգնած է յիշատակելու համար տարա գերիշխանութիւնէ ազատութիւնը. կան խաչքարեր նըւախրատուութիւններու եւ հիմարելութիւններու առիթներով կանգնած, ինչպէս կան «Յատումի» խաչքարերը՝ որոնք չարիքը կասեցնելու ոյժ ունէին, կամ «Ամենափրկիչ» խաչքարերը՝ հիւանդութիւններ բուժելու յատկութիւններով օժտուած:

Վերջնապէս խաչքարը ջերմաչափն է հայ ժողովուրդի յոյզերուն, անոր հետ ամբողջականութիւն մը կը կազմէ, անոր հոգիին հարազատ արտայայտութիւնն է. կ'ապրի անոր ուրախութիւններով, ցաւերով, աշնկալութիւններով: Քրիստոսի խաչելութիւնը ներկայացնող շարք մը զմայելի խաչքարերուն վրայ, կարծէք բերեղեցած է ամբողջ ժողովուրդի մը հակառակը:

Ճարտարապետ Արմէն Մանուկեանի յօդուածը աւելի ընդարձակ է եւ բոլորովին տարբեր տեսանկիւններէ մեկնարանուած:

Մանուկեանի համաձայն՝ խաչքարը աւելի քարիտէ մըն է, այսինքն՝ խաչ ըլլալէ առաջ՝ քար է ան: Նախապատմական դարերէն սկսած՝ մարդս որեւէ բան տպաւորելէ առաջ քարին վրայ՝ ինք նախ տպաւորուած է անիկ: Նախապատմական շրջանի մարդը՝ տպաւորուած քարին կարծրութիւնէն, զմայելուածութիւնէն, ոյժ մը տեսած է անոր մէջ (Տօբէն, Մենհիր, Գրոմէյ), որովհետեւ քարը է, կը մնայ մանաւանդ կը դրօշմէ. քարը կը խորհրդանշէ յաղթանակը՝ մահուան զէմ, որովհետեւ մահը մարմինը կ'ապականէ, քարը՝ ինք, անապակ է: Վերջնապէս պաշտամունքը ծնած է նախամարդուն մէջ ո՛չ այնքան հանդէպ քարին՝ իր քար, այլ զայն կենդանացնող ոգիին, կենսաբեր նկատուած: Ուստի, կ'ըզրակացնէ Մանուկեան, «հողը, լեռը, ժայռը առանձնաբար զեր խողացած են հայ ժողովուրդի մտային կառուցումին մէջ», որովհետեւ

հայ մարդուն ձեռքերուն մէջ, քարը պիտի յայտնուի իր ամենաթանկապին նրբութիւններով:

Ապա կը նկատէ խաչքարը իրբեւ խաչ: Խաչը նոր կըրօնքին կնիքն ու փառքը կը դառնայ. պատկերալից ներկայութեան մը սրբանկարն է ան. նշանն է ինքին, Սուրբ Նշան, վկան՝ նոր հաւատքին եւ Խաչեալ Քրիստոսի քարոզած փրկութեան:

Մանուկեան կ'անցնի ապա նկատելու խաչքարը որպէս սքրանկար (icon) խաչին. անոր զոյտութեան կառուցումը, կերպով մը զուգահէտ կ'ընթանայ բիւզանդական սրբանկարներուն հետ: Խաչքարին մէջ պատկերուած խաչը՝ պարզ նկար մը չէ, կամ յարմար առիթ մը՝ նըրաքանդակներ արտադրելու, այլ խնկական եւ ճշմարիտ սրբանկարը խաչին, որուն առջեւ «կարելի է պարզ զիտողներ մնալ, այլ պէտք է խոնարհիլ երկրպագելու եւ ազօթելու» (Եւտրեմով): Ուստի խաչքարը՝ զեղարուեստի մը դրօժը նկատելէ առաջ, խնկական կոթողն է հայ ժողովուրդին Աստուածպաշտութեան, որուն համար ան կոչուած է նաեւ «խաչապաշտ ժողովուրդ»:

Հուսկ ուրեմն՝ Մանուկեան կը ներկայացնէ խաչքարը իրբեւ ճարտարապետական իրականութիւն մը: Որովհետեւ հայկական բովանդակ հոգին վրայ չկայ կառույց մը որ իր պարունակին մէջ չընդգրկէ խաչքար մը կամ չկայ խաչքար մը՝ որ հարազատ չհասկնալու իր շրջանին հետ: Ան՝ առանձնապէս առնուած, ճարտարապետական յօրինուածքներու խնկական շարունակութիւնն է, միջոցային աւելի ընդարձակ շրջանափակ մը մէջ. ուստի՝ ոչ միայն հայկական ճարտարապետութիւնը կազմող նկարն տարբերէն մին է, այլ նաեւ անվիճելի բանալին՝ զայն ուղիղ եւ ամբողջութեամբ ըմբռնելու: Խաչքարը, հայ հոգին վրայ, է եւ կը մնայ զերպացնող տարբեր՝ որ կը միացնէ բնական միջավայրը ճարտարապետականին:

Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊՃՏԻԿԱՆՆ

